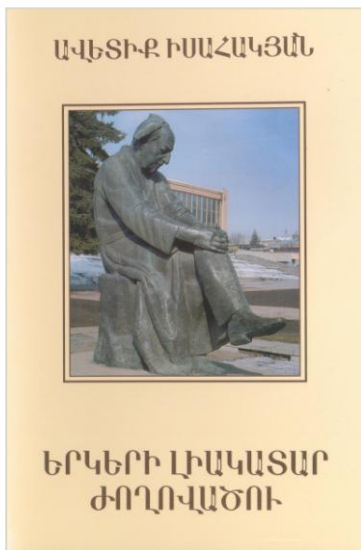

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

BOOK REVIEWS

ՎԱԼԵՏԻՔԻ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ՎԵՐՋԻՆ՝ XIV ՀԱՏՈՐԸ

(Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2021, 1136 էջ)

Բոլորովին վերջերս լույս տեսավ Վարպետի Երկերի ժողովածուի XIV հատորը, որը պարունակում է նրա նամակները՝ 1924-ից մինչև 1957-ի ժամանակահատվածում գրված: Իսահակյանի նամակները մինչ այդ հրատարակվել են մի շարք պարբերականներում, նրա երկերի ժողովածուներում: 1979-ին լույս տեսած նրա

Երկերի ժողովածուի VI հատորում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի նամակները, սակայն ոչ լրիվ, լիակատարը ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ջանքերով իրականացած ակադեմիական հրատարակության XIII և XIV հատորներում ամփոփված և մեզ հասած նամակներն են, որոնք բոլորովին նոր լույս են սփռում հանճարեղ գրողի կյանքի, նրա փիլիսոփայության, հայրենասիրության, համամարդկային արժեքները գնահատելու կարողության, մարդկության, նաև իր պաշտելի երկրի ապագան մարգարեաբար կռահելու իմաստության վրա:

Արդեն Վալերի Բրյուսովի հրատարակած «Поэзия Армении» ժողովածուի առաջաբանում, որը լույս տեսավ 1916-ին, Իսահակյանը Բրյուսովի կողմից համեմատվում է և հավասարի իրավունքով կանգնում ֆրանսիական, գերմանական, ռուսական նշանավոր բանաստեղծների կողքին¹: Իսահակյանի

¹ «Поэзия Армении» 1987, 80.

Ավերիք Իսահակյանի երկերի լիակատար ժողովածուի....

«Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը թարգմանված է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով. այն համարվել է բանաստեղծի գլուխգործոցը²: Ինչպես կոտեսենք Իսահակյանի նամակներից, նա իր գլուխգործոցը համարում էր «Ուստա Կարո» վեպը, որը մնաց անավարտ³: «Ուստա Կարո» վեպի խնդիրը Վարպետը շոշափում է իր տարբեր տարիներին գրված նամակներում՝ շարունակ երազելով գտնել վեպի ավարտը: Ակադեմիկոս Սերգեյ Սարինյանն այս առումով ունի հետաքրքիր դիտարկում. «Այս իմաստով «անավարտ» ու հավերժական են Դոն Կիխոտը, Քաջ Նազարը, Ֆաուստը, Մեֆիստոֆելը, Տարտարենը, Ուլենշպիգելը: Այստեղ միֆոլոգիական մի սկիզբ կա, որ անբաժանելի է մարդկային բնույթից և այս իմաստով՝ համամարդկային ու հավերժական»⁴:

1939-ին Իսահակյանի «Ընտիր երկերի» ժողովածուի առաջին հատորի առաջաբանում գրականագետ Խորեն Սարգսյանը գրում է, թե Իսահակյանին ենթակա են թե՛ ժամանակը և թե՛ տարածությունը. «Նրան հայտնի են դրախտի գաղտնիքները, նա շոշափելի, ինչպես այսօրը, պատկերացնում է հայ ժողովրդի նախահայրերին»⁵:

Իսահակյանի՝ աշխարհի և մարդու մասին բոլոր պատկերացումների հանրագումարը գտնում ենք հատկապես նրա հասուն տարիքում գրած նամակներում:

Նամակը անհատական երևույթ է, որն ունի մեծ ճանաչողական արժեք: Նամակի բովանդակությունը ներկայացնում է նամակագրի անխաղախ էությունը: Եթե նամակագիրը մեծ մտածող է, ապա նամակը դադարում է մեկ մարդու կամ մեկ խմբի ուղղված լինելուց ու դառնում է համամարդկային արժեք:

Հենց այդպիսին է Իսահակյանի նամակների մեծագույն մասը՝ գրված 1924-ից մինչև 1957 թվականը: Այդ նամակներում կարևորագույն տեղ են զբաղեցնում հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և նրա ապագայի խնդիրները:

1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Իսահակյանը խիստ տագնապած է հայկական պատմական տարածքները բոլշևիկների ձեռքով թուրքերին զիջելու խնդրով. «...բոլշևիկները մտադիր չեն թուրքերի հետ գեշանալու, և եթե մեր ունեցածը չտան, թուրքերի խլածից մի թիզ հող խլելու

² Avédik Issahakian 1952, 7.

³ Իսահակյան 2006, 547, 561:

⁴ Իսահակյան 2006, 24:

⁵ Իսահակյան 1939, 8:

չեն. սա պարզ է ինձ»⁶: Սա գրվել է 1924-ի փետրվարին և ուղղված է Վարդգես Ահարոնյանին: Նույն նամակում հիշեցնում է, որ ցարական բանակը Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ պինդ նստած էր Մուշ ու Երզնկայում, մինչդեռ «Ֆատալ սոցիալիզմը մարդկությանը դեռ բարիք չտված, մեր տունը քանդեց»⁷:

1926-ի օգոստոսին Ռուբեն Դարբինյանին Վենետիկից գրած նամակում նա ուղարկել է մի բանաստեղծություն՝ նվիրված Բագրատունիների Հայաստանի Անի մայրաքաղաքին, որում կան այսպիսի տողեր.

Տափաստաններից խուժանը վայրագ
Հորդել է, եկել-հեղել զայրագին,
Ուզում է, Անի, ընկճել լուծի տակ
Քո ստեղծագործ, թևավոր ոգին⁸:

Նույն նամակում գրում է. «Ես հին հայրենասեր եմ, համառ, անվերապահ: Սոցիալիզմը այնչափով եմ ընդունում, ինչ չափով որ չի վնասելու ազգային իդեալներին»⁹:

Չափազանց արդիական դիտարկում կա 1934-ի օգոստոսին Փարիզից Կարեն Միքայելյանին գրված նամակում: Վարպետը վշտացած է, որ թուրքական գիտական մի հանձնաժողով որոշել է ուսումնասիրել Անի քաղաքի հնությունները: Թեպետ Իսահակյանը չի եղել Արևմտահայաստանի նշանավոր տաճարներում, սակայն հիանալի գիտի, որ 1915 թվականի ցեղասպանությունից հետո դրանց մեծ մասն ավերվել ու ոչնչացվել և «ապագա ուսումնասիրողների համար այլևս նյութ չի մնացել»¹⁰:

1934-ի դեկտեմբերին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին ուղղված նամակում Իսահակյանը տազնապած հիշեցնում է Խորհրդային Միության ու Թուրքիայի ջերմ հարաբերությունների մասին, ըստ որի, եթե Խորհրդային Միությունը պատերազմի Ճապոնիայի հետ, ապա Անդրկովկասի պաշտպանությունը հանձնարարվելու է Թուրքիային: «Այդ կնշանակե հայ ժողովրդի վերջին մնա-

⁶ Իսահակյան 2021, 13:

⁷ Իսահակյան 2021, 16:

⁸ Իսահակյան 2021, 169:

⁹ Իսահակյան 2021, 168:

¹⁰ Իսահակյան 2021, 351:

Ավերիք Իսահակյանի երկերի լիակատար ժողովածուի...

ցորդի մահը, և երկրագնդի վրայից կջնջվի մի ազգ՝ իր անունով ու հայրենիքով: Եվ դա հավիտենական նախատինք կլինի Միության համար»¹¹:

Հայրենիքի նկատմամբ ունեցած նվիրումի զգացմունքը Իսահակյանին ուղեկցել է ողջ կյանքում: Իր նամակների մեծագույն մասում բանաստեղծն ամենատարբեր առիթներով հիշեցնում է, թե պետք է սիրել մեր հայրենիքն ու լեզուն, նաև ամբողջ մարդկությանն ու տիեզերքը¹²:

1951-ին Կիսլովոդսկից Հմայակ Սիրասին գրած նամակում Իսահակյանը վերստին խոսում է հայ գեղարվեստական գրականության ազգապահպան նշանակության մասին. «Հայ ժողովուրդը այլասերումից կարող է ազատվել իսկական գեղարվեստի ստեղծագործություններով. պետք է բարձրարժեք գրական երկեր մայրենի լեզվով, հայրենի սիրով, համամարդկային և տիեզերական գաղափարներով...»¹³:

1952 թվականին Հայաստանի պիոներ-դպրոցականներին ուղղված նամակում Իսահակյանը դեռ պատանեկության տարիքին չհասած դպրոցականներին պատգամում է ոչինչ չխնայել հայրենիքի համար, պարծենալ նրանով, նրա հերոսներով, նրա մշակույթով ու անցյալով. «Սիրել մայրենի լեզուն և բոլոր լեզուներն էլ լավ տիրապետել»¹⁴: Նա նաև շեշտում է պետություն ունենալու կարևորությունը, «որովհետև պետություն չունեցող ժողովուրդները փոշի են, ցնցոտի ուրիշ ժողովրդի տակ: Սիրեցեք մեր պետությունը և նրա քաջ բազուկը՝ բանակը, զորքը»¹⁵:

Բազմիցս իր նամակներում Վարպետը խարազանում է դավաճանության արատավոր երևույթը և պատգամում հավատարիմ լինել բարեկամին, ընկերոջը, ազգին ու հայրենիքին: Ու որպես հաստատումն իր ասածի կրկնում է արաբական իմաստախոսությունը. «Մի՛ դավաճանիր այն մարդուն, որը քեզ հավատում է, եթե դու նույնիսկ պաշտոնով լրտես լինես»¹⁶:

Նամակներում բնականաբար կարևոր տեղ են զբաղեցնում գրականության հարցերը: Դրանցից իմանում ենք, թե որքան պահանջկոտ է եղել Վարպետն իր անձի նկատմամբ, որքան մեծ տեղ է տվել ընթերցանությանը,

¹¹ Իսահակյան 2021, 357:

¹² Իսահակյան 2021, 390:

¹³ Իսահակյան 2021, 544:

¹⁴ Իսահակյան 2021, 555:

¹⁵ Իսահակյան 2021, 555:

¹⁶ Իսահակյան 2021, 556:

թարգմանական գրականության որակին, գրողների բազմագիտականությանն ու սիրած գործին անմնացորդ նվիրվելուն:

Դեռևս արտասահմանում ապրած տարիներին նա ուշադիր հետևել է հայ գրականության ընթացքին՝ թե հայրենիքում և թե սփյուռքում:

1939-ի ապրիլին Երևանից Հովհաննես Շիրազին գրած նամակում Վարպետն ապագա դասականին խորհուրդ է տալիս. «Պիտի շա՛տ կարդաս - և կդառնաս մեր պոեզիայի հրաշալի ապագան»¹⁷:

Բացառիկ արժեքավոր է Հայպետհրատի տնօրեն Տիգրան Ալեքսանյանին գրված նամակը 1947-ի օգոստոսին: Դա պատասխան է Ալեքսանյանի հարցմանը Ֆրանց Վերֆելի և նրա «Մուսա-Դադի քառասուն օրերը» վեպի մասին: Իսահակյանը հետաքրքիր և արժեքավոր փաստեր է հաղորդում Ֆրանց Վերֆելի և նրա վեպի մասին, որն արագորեն թարգմանվել էր բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի լեզուներով: Այժմ հայտնի են վեպի 34-ից ավելի թարգմանություններ. «Օտար ականավոր հեղինակի կողմից գրված այս վեպը մեր արդար դատին նվիրված անգնահատելի գանձ է, եզակի, նմանը չունեցող»¹⁸: Նա նշում է նաև, որ ավստրիացի նշանավոր գրող Ստեֆան Յվայգը հիացել է այդ վեպով: Փաստորեն Իսահակյանի այս ընդարձակ նամակի շնորհիվ մեզ է հասել «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպի ստեղծագործական պատմությունը: Նա նշում է նաև, թե ինչպես ԱՄՆ-ի Մետրո-Գոլդվին կինոֆիրման վեպի էկրանավորումը հանձնարարել է ամերիկյան կինոյի փառքերից մեկին՝ Ռուբեն Մամուլյանին, սակայն. «Թուրքերը խոշոր գումարներ ծախսեցին այս նպատակի համար, կաշառեցին ժուռնալիստների, թերթերի»¹⁹, և ֆիլմի նկարահանումը արգելվում է:

Վարպետի նամակներից պարզ է դառնում, թե որքան դժվար կենսապայմաններում են ապրում հայ վտարանդիները արտասահմանում:

1926-ի փետրվարին Սոֆյա Իսահակյանին Փարիզից գրած նամակում Վարպետը ցավով նշում է, թե Փարիզում ապրող ռուսահայության մեջ շատ աղքատություն կա, ու կանայք են պահում իրենց ամուսիններին: Եվ բերում է օրինակներ. «Իշխան Արղությանի կինը կարում է: Սուրեն Ադամյանի կինը կարում է: Մայիլյանները կարում են, մածուն են շինում»²⁰: Ներկայացնում է

¹⁷ Իսահակյան 2021, 402:

¹⁸ Իսահակյան 2021, 515:

¹⁹ Իսահակյան 2021, 515:

²⁰ Իսահակյան 2021, 154:

Ավերիք Իսահակյանի երկերի լիակատար ժողովածուի....

որոշ մտավորականների կենցաղային ծանր պայմանները: Լավ տանն են ապրում միայն Ադոնցը, Ծատուրյանը, Տեր-Օհանյանը:

Իսահակյանը 1926–1930 թվականներին Հայաստանում էր, և նրա նամակներից իմանում ենք մեր երկրի իրական վիճակի մասին: 1926 թվականի երկրաշարժը համընկնում է Վարպետի Հայաստանում եղած ժամանակին: 1926-ի հոկտեմբերին Ն.Ադոնցին գրած նամակում նա նկարագրում է, թե ինչպես են քանդվել իր հայրենի գյուղի տունը, ջրաղացը, և ինչ ծանր վիճակում են հարազատները: Ճիշտ է, Խորհրդային Միության երկրներից օգնություն է հասնում, սակայն աղետը շատ մեծ է: Նա Ադոնցին խնդրում է կազմակերպել սփյուռքահայության օգնությունը:

Նամակների մի զգալի մասն ուղղված է տարբեր պաշտոնյաների՝ օգնության խնդրանքով, ոչ թե իր անձի կամ ընտանիքի, այլ իր շրջապատի մարդկանց համար: Հատկապես այդօրինակ նամակները շատ են 1939 թվականից սկսած, երբ Վարպետը վերջնականապես հաստատվեց Հայաստանում:

1936 թվականի սեպտեմբերին Վենետիկից գրած նամակում Իսահակյանը Վահան Մալեգյանին բացատրում է, որ իր կամքով է վերադառնում հայրենիք: Նա հայրենիք էր վերադառնում ծանր ժամանակներում: Խորհրդային Միության մեջ սկսվել էին զանգվածային բռնությունները: Խորհրդային Հայաստանում դրանք հասել էին մեծ չափերի: Բերիայի հրահանգով սպանել էին Աղասի Իսանջյանին: Այդ ամենը գիտեր Վարպետը, սակայն վերադառնում էր հայրենիք ընդմիջտ: Երևանում մտավորականների շրջանում ծայր առած մատնությունների մասին գրում է. «Թվում է ինձ՝ անհատական վրեժխնդրությունը մեծ դեր է խաղում, մանավանդ գրական գործիչների մեջ, ուր անտաղանդ մարդիկ ստոր միջոցներով հարվածում են տաղանդավորներին: Ցավալի է շահտ, որ համերաշխություն չկա հայերիս մեջ. մի պատմական ունակություն, որից չարաչար տուժել ենք»²¹:

Թե արտասահմանից առաջին անգամ վերադարձի ժամանակ և թե երկրորդ անգամ ընդմիջտ վերադառնալիս Վարպետը ձգտում է ծանոթանալ իրական Հայաստանի կյանքին, շրջել նրա տարբեր շրջաններում ու գյուղերում: Նա մեկնում է Մարտունի, Վայոց ձոր, Սյունիք: Նրան հետաքրքրում են նաև հոծ հայկական բնակչություն ունեցող այն վայրերը, որոնք այլևս Մեծ

²¹ Իսահակյան 2021, 379:

ԴՊՈՒՄԱՆՅԱՆ Ա.

Հայքի տարածք չէին համարվում, այլ տրվել էին հարևան հանրապետություններին: Դրանք էին՝ Հին Նախիջևանը, Ախալքալաքը, Ղարաբաղը և Գանձակը:

Գրականագետ Գուրգեն Հովնանը ուզում է իմանալ, թե որքանով է Նիկոլայ Գոգոլն ազդել Իսահակյանի ստեղծագործության վրա: Վերջինս խոստովանում է, թե 1908-ին Յուրի Վեսելովսկուն գրած իր նամակի մեջ գրել է, որ իր ներքին աշխարհի վրա մեծ տպավորություն է թողել Գոգոլի «Մեռած հոգիներ» վեպը: Եվ հետագայում «Ուստա Կարո» վեպի որոշ տիպերի մեջ գուցե այդ ազդեցությունը կա: 1952-ի հունվարի նույն օրը վերստին Հովնանին գրված մեկ ուրիշ նամակում նա Գոգոլի ազդեցությունն ավելի մեծ չափերով տեսնում է Դերենիկ Դեմիրճյանի ստեղծագործության վրա և հիացմունքով է խոսում «Մեռած հոգիներ» վեպի դեմիրճյանական թարգմանության մասին²²:

Իսահակյանի նամակներից երևում է նրա անսահման ընթերցասեր լինելը՝ մանավանդ գիտենք, որ նա կարդում էր գրաբար, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն:

1956-ին գրականագետ Կամսար Գրիգորյանին գրած նամակում Իսահակյանը ցավով փաստում է, որ եթե գրասերն ապրի 100 տարի, որն անում է 36.500 օր, ապա և ամեն օր կարդա, ապա չի կարող միլիոնավոր գրքերի գիտելիքներն ունենալ²³:

Իսահակյանն ուշադիր էր իր գործերի թարգմանությունների խնդրում: Մի շարք նամակներ ուղղված են հենց թարգմանիչներին: Դրանց մեջ շատ են նամակներն ուղղված ուկրաինացի բանաստեղծ Մաքսիմ Ռիլսկուն:

Հուլիս տողեր է պարունակում արաբ թարգմանիչ Խայր Էլ Դին Էլ Ասադին գրած նամակը՝ 1947 թ. մարտին: Այդ պրոֆեսորը 1941-ին թարգմանել էր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը և գրքի 4 օրինակներ ուղարկել էր Վարպետին: Պրոֆեսորն ապրում էր Հալեպում, և այնտեղից Հայաստան ներգաղթած հայ մտավորականները մեծ գովեստով էին խոսում այդ մարդու մասին: Իր նամակում Վարպետը բարձր գնահատական է տալիս արաբական հարուստ ու համարդկային արժեք ունեցող գրականությանն ու մշակույթին, նաև հայ-արաբական ջերմ փոխըմբռնմանը:

Շատ արժեքավոր է չինարենով Իսահակյանի գործերի թարգմանիչ Գե Բաո Յուանին ուղղված նամակը՝ գրված 1955-ի սեպտեմբերին: Նրանում կան հետևյալ վերժամանակյա մտքերը. «Ժողովուրդները պիտի սիրեն իրար,

²² Իսահակյան 2021, 550:

²³ Իսահակյան 2021, 604:

Ավերիք Իսահակյանի երկերի լիակատար ժողովածուի....

իրար սիրելու համար պիտի ճանաչեն միմյանց. դրան հասնելու ամենաագնիվ և ազդու ճանապարհը գրական և գեղարվեստական գրականությունն է, երբ կարդան, գրեն, տեսնեն մեկը մյուսի արվեստը, նրանց սրտերը կլցվեն սիրով և հարգանքով իրար հանդեպ»²⁴:

1954-ին Հակոբ Նազարյանին գրած նամակում Վարպետն ուզում է իմանալ, թե ինչ հանգամանքներում է Ֆրանսիայի ակադեմիան որոշել ֆրանսերենով հրատարակել «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը, որի 2 օրինակները ինքը ստացել է 1953-ին: 1952-ին Փարիզում լույս տեսած «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի առաջաբանում թարգմանիչը՝ Ժան Մինասյանը, հայտնում է, որ իրեն թարգմանելու պատվերը տվել է Ժան Մերուն²⁵:

Չափազանց շատ են նամակները ուղղված Վահան Նավասարդյանին՝ «Չարենց (հուշեր և խորհրդածություններ)» հրաշալի գրքի հեղինակին²⁶: Այդ փաստահարուստ գրքում բերված են «Չարենց-Նամեի» հետևյալ տողերը.

Էլ ինչո՞ւ ծիծաղեր հոգիս,
Երբ Նիկոլ Աղբալյանը մի օր
Սարսելով դահլիճն ու ֆոյեն
Ավետեց ամբողջ աշխարհին,
Որ ծնվել է - մի մեծ պոետ,
Որ ծնվել է երգիչ մի վառ
Ու բերել է երգեր հրե.
Ցնծա՛, Նաիրյան աշխարհ,
Ցնծա՛...Եղիշե Չարենց²⁷:

Վահան Նավասարդյանը երդվյալ դաշնակցական էր և այդպես էլ չընդունեց խորհրդային Հայաստանը:

Ուշագրավ են հանճարեղ քանդակագործ ու նկարիչ Երվանդ Քոչարին ուղղված նամակները: Քանդակագործի հետ երկար տարիներ ջերմ ու բարեկամական հարաբերությունների մեջ է եղել Վարպետի տաղանդավոր որդին՝ Վիգեն Իսահակյանը: 1929 թվականի հունվարին Վիգենին ուղղված նամակում Իսահակյանը գրում է. «Շա՛տ ուրախ եմ, որ լավ բարեկամ ես Երվանդ

²⁴ Իսահակյան 2021, 596:

²⁵ Issahakian 1952, 8:

²⁶ Նավասարդյան 1957:

²⁷ Նավասարդյան 1957, 8:

Քոչարի հետ: Նա հանճարեղ տղա է, օգտվիր նրա խրատներից, խորհուրդներից»²⁸:

Ավ. Իսահակյանի Երկերի XIV հատորը փակվում է հմուտ իսահակյանագետ Ավիկ Իսահակյանի վերջաբանով, որը խորագրված է «Երկու քարի արանքում»²⁹: Այս վերջաբանը գրականագիտական խորազնին ուսումնասիրություն է՝ բաղկացած 117 էջից: Նրանում նամակներին զուգահեռ ներկայացվում են Իսահակյանի կյանքին ու գործին վերաբերող լրացուցիչ նյութեր:

Ավիկ Իսահակյանը ճիշտ պատասխան է տալիս Վարպետի այն ընդդիմախոսներին, որոնք նրան մեղադրում էին, թե իր փառքի համար է վերադարձել հայրենիք: Վարպետի ներկայությունը Խորհրդային Հայաստանում ունեցել է ազգապահպան նշանակություն: Նա այն քչերից էր, որ չարաբաստիկ 37 թվականին պահեց իր մարդկային ու քաղաքացիական անաղարտությունը: Նա ազնվության ու բարության մարմնացում էր, ու նրա օրինակը պետք է լիներ Հայաստանի հողի վրա:

Վարպետի թղթակցության մեջ կան մի քանի սիրային մտերմիկ նամակներ, որոնք գրվել են այն ժամանակ, երբ նա ամուսնացած էր Սոֆյայի հետ և ուներ արդեն որդի: Այդ նամակները կարծես «Լիլիթ» պատմվածքի դրվագներից լինեն: Իսահակյանի այդ հետամուսնական սերերի մասին մանրամասներ է հաղորդում Ավիկ Իսահակյանն իր վերջաբանում՝ զետեղելով նաև այդ կանանց մի քանիսի դիմանկարները: Շատ գեղեցիկ է հատկապես նկարչուհի Վավա Խաչատուրյանի դիմանկարը, որը վրձնել է ամուսինը՝ Սարգիս Խաչատուրյանը՝ 1922-ին, Վենետիկում:

Ընդհանրապես գրքում զետեղված են կարևոր նկարներ, որոնք առավել վավերագրական են դարձնում նամականին: Իսահակյանի նամակների բնագրերը, ծանոթագրություններն ու ցանկերը կազմել է Լաուրա Վիրաբյանը, իսկ գիրքը խմբագրել են ՀՀ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն, բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վարդան Դևրիկյանը և իր գրականագիտական ողջ կյանքը Վարպետի ստեղծագործությանը նվիրած, բանասիրության դոկտոր Ավիկ Իսահակյանը:

Այս հրաշալի հատորի լույս աշխարհ գալու համար անհրաժեշտ է շնորհակալ լինել Միքայել և Կարեն Վարդանյաններին՝ նյութական աջակցության համար:

²⁸ Իսահակյան 2021, 261:

²⁹ Իսահակյան 2021, 932:

Ավերիք Իսահակյանի Երկերի լիակատար ժողովածուի....

Տեղին է գրախոսությունն ավարտել Վարպետի՝ 1930-ին Գարեգին Լևոնյանին գրած նամակի հետևյալ մտքով. «Փարիզը լավ է, բայց հայրենիքը ամեն տեղից լավ է: Լավագույնն է»³⁰:

Վարպետի Երկերի լիակատար ժողովածուի վերջին՝ XIV հատորը նվիրված է նրա նամակներին, որոնք գրված են 1924-ից մինչև 1957 թվականը: Այդ նամակներն ունեն արդիական հնչեղություն և իրենց փաստահարուստ բովանդակությամբ մշտապես հետաքրքրելու են հանճարեղ գրողի ստեղծագործությամբ զբաղվող հետագա գրականագետներին, պատմաբաններին, լեզվաբաններին, նաև գրողներին:

Նամակներն ուղղված են իր ժամանակի նշանավոր հայ մտավորականներին՝ սփյուռքի և Հայաստանի: Նամակներից պարզ է դառնում, թե որքան բազմազան է եղել Վարպետը, ինչպես է հանապազ կարդացել իր իմացած լեզուներով՝ գրաբար, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն:

Նամակներում մշտական մտահոգիչ խնդիր է Հայ դատը, Հայաստանի պատմական տարածքների այլ երկրներին հանձնելը, հայ-թուրքական հարաբերությունների բարդությունն ու վտանգը:

Իսահակյանը ողջ հայ գրականության համայնապատկերի վրա է տեսնում հայ նոր գրականության զարգացումը: Նա շարունակ տառապում է հայրենիքի ճակատագրով, նամակներում արձանագրում է Խորհրդային Հայաստանի մշակութային ու տնտեսական առաջընթացը:

Նամակներում հաճախ են հիշատակվում Հովհ. Թումանյանի իմաստուն մտքերը: Նամակների գրեթե գերակշիռ մասում Իսահակյանին մտահոգում է «Ուստա Կարո» վեպի անավարտ մնալը:

Իսահակյանի նամակները շնչում են անսահման հայրենասիրությամբ, և նրանցում կան բազմաթիվ վերժամանակյա իմաստախոսություններ:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Իսահակյան Ավ. 2006, Ուստա Կարո, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 575 էջ:

Իսահակյան Ավ. 1969, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. VI, Երևան, «Սովետական գրող», 431 էջ:

Իսահակյան Ավ. 2021, Երկերի լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով, հ. XIV, Երևան, «Էդիթ պրինտ», 1135 էջ:

³⁰ **Իսահակյան** 2021, 293:

ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ Ա.

Իսահակյան Ավ. 1939, Ընտիր երկեր երկու հատորով, հ. I, Բանաստեղծություններ, թարգմանություններ, Առաջաբան Խ. Սարգսյանի, Երևան, ՀԽՍՀ պետական հրատարակչություն, 318 էջ:

Հայ նոր գրականության պատմություն, հ. V, Երևան, 1979, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1012 էջ:

Նավասարդյան Վ. 1957, Չարենց (հուշեր և խորհրդածություններ), Կահիրե, Տպարան «Հուսարեր», 132 էջ:

Issahakian Avédik 1952, Abou-Lala Mahari, Poème en sept chants, Traduit de l'arménien par Jean Minassian, Illustrations de Shart, Paris, Éditions de l'Union d'entraide Franco-arménienne, 34 p.

Поэзия Армении с древнейших времён до наших дней 1987, под редакцией, со вступительным очерком и примечаниями В. Брюсова, Ереван, «Советакан грох», 523 с.

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
քանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան
գրականության և նրա դասավանդման
մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ,
aelita.dolukhanyan@gmail.com*